

RÉV ISTVÁN

Beszélgetés Immanuel Wallersteinnel*

A gazdaságtörténet a történettudomány egyik legközvetlenebbül ideologikus ága. A háború utáni gazdaságtörténeti vitáknak – az átmenet kérdéséről, az ipari forradalomról, az ázsiai termelési módokról, a modernizációról, gazdasági növekedésről, függőségről – mind közvetlen ideológiai és politikai motivációi voltak. Milyen közös ideológia fűzi össze a függőségi elmélet képviselőit?

A kapcsolat, azt hiszem, egészen világos. Mindezek az emberek – Gunder Frank, Samir Amin, Mauro Marini, Cardoso stb. – baloldaliaknak vallják magukat, így vagy úgy szocialistának, valamilyen formában marxistának. Ezek az emberek vagy a harmadik világban élnek, vagy kutatómunkájuk során hosszabb időt töltöttek harmadik világbeli országokban, mindegyiküknek közvetlen tapasztalatai vannak. Olyan tapasztalatai, amiknek birtokában el kellett utasítaniuk a hagyományos 19. századi Európa-centrikus magyarázatokat. A formációelméletet, amihez az ázsiai termelési mód elképzelése is tartozik, azt a feltételezést, hogy a termelési módoknak létezik valami természetes egymásutánisága. El kellett utasítaniuk azt a szemléletet, hogy az Európán kívüli területek legfontosabb jellemzője Európához képest való elmaradottságuk.

Nem találja paradoxnak a függőségi elmélet népszerűségét olyan történelmi helyzetben, amikor úgy tűnik, nincs igazi gazdasági alternatíva a piaci erők működésével szemben? Önnek az a meggyőződése, hogy a modern kapitalista világrendszert szocialista rendszerré kell átalakítani. Egyik kritikusanak, Ira Gernsteinnek válaszolva ön azt írta, hogy a szocializmus nem egymás után fog elérkezni a világ különböző területeire, mivel csak egyetlen terület, egyetlen közeg létezik, a kapitalista világgazdaság, aminek egy csapásra kell átalakulnia. A hatvanas években a nyugati kapitalizmus radikális kritikussai a piaci mechanizmus erős kontrolljéért küzdöttek, míg ezeknek a nyugati radikálisoknak kelet-európai megfelelői éppen a piac újraélesztéséért szálltak síkra, a nemzetközi együttműködésért, a kereskedelmi kapcsolatok bővítéséért, szemben a megelőző időszak autarchiájával. A kelet-európai reformerek olyan gazdaságpolitikát akartak megvalósítani, amit André Gunder Frank írt le és tett kritika tárgyává Long Live Transideological Enterprise című cikkében. A hetvenes években azonban, még azok számára is, akik eddig erről nem voltak hajlandók tudomást venni, világossá kellett válnon, hogy az autarchia, James Petras meghatározásával a demodernizáció, nem lehet megoldás. Ami Kambodzsában és Vietnámban történt, az ennek a politikának minden eddiginél nagyobb kudarcát jelentette. A függőségi elmélet gondolkodói a világszegénység és a világméretű egyenlőtlenség okát a piaci erők működésében vélik felfedezni. Hogyan látja ezeket az ellentmondásokat?

A kérdés bonyolult, de nem ez a központi kérdés. Ezek az emberek, akiket a függőségi elmélet megalkotóinak nevez – én inkább a világrendszer-szemlélet híveinek nevezném őket – nem értenek egymással teljesen egyet ebben a kérdésben. Ha a kapitalista világrendszer létéből indulunk ki, abból, hogy ez a világrendszer válságban, strukturális válságban van, s ez bizonyos szempontból reményt keltő, a válságot tovább kell mélyíteni, akkor a stratégia kérdése igen messzire vezet. Ezeknek a rendszer elleni mozgalmaknak történetileg kialakult alapvető stratégiája a hatalom megragadása egyes országokban, s azután ezeknek az országoknak teljes belső átalakítása szocialista országokká. Tehát a

*Az interjú 1981 tavaszán, a Balatonalmádiban rendezett magyar–francia történész-tanácskozáson készült. Terjedelmi okokból csupán fontosabb részeit közöljük. (A szerk.)

hagyományos ideológia értelmében, a szocializmus megteremtése a hatalom megragadása segítségével. A feltételezés az volt, hogy ez az átalakítás elvégezhető egymás után országról országra. Hogy azután mi történik ezekben az országokban, az a 19. században nem volt teljesen világos, de a Szovjetunió létrejötte után kialakult valami kép a társadalmi struktúra átalakításáról.

Ma is vannak sokan olyanok, akik szerint továbbra is ez a helyes stratégia, amennyiben ezek az országok megpróbálják elszakítani azokat a szálakat, amik a kapitalista világrendszerhez fűzik őket. Ezt nevezik kikapcsolódásnak, a harmadik világ nagy részében ma ez igen népszerű elmélet. Samir Amin például különleges jelentőséget tulajdonít a kikapcsolódásnak, ami szerinte részleges megvalósulása esetén is fontos destabilizációs tényező lehet a kapitalista világrendszerben.

Én úgy gondolom, strukturálisan lehetetlen kilépni a rendszerből, nem lehet kikapcsolódni, ugyanis ennek a struktúrában rejlő kétféle akadálya van: az egyik az államok belső szerkezetéből adódik, a másik a világgazdaság egészéből. A hatalomra kerülő csoportoknak mindig vannak olyan tagjai, akiknek érdekeit nem szolgálja a kapcsolatok megszakítása. Létezik egy erős belső kikapcsolódás-ellenes erő, és emellett létezik egy erős külső nyomás a kikapcsolódással szemben.

Bármennyire is furcsának tűnik, kívülről sokkal nagyobb erők hatnak a kikapcsolódás irányába, mint belülről. Ha sorra vesszük a szocialista országok történetét, közvetlenül a hatalom megragadása utáni időkben – a Szovjetuniót, Kínát, Vietnámot, Kubát –, azt látjuk, hogy a nem kommunista világ bojkott alá vette ezeket az országokat, azonnal gazdasági akadályokat emelt. Inkább kitaszították ezeket az országokat, mintsem vissza akarták volna tartani őket. A szocialista országok első követelése pedig ennek a bojkottnak a megszüntetését akarta elérni. Kuba legfőbb követelése ma az, hogy az Egyesült Államok szüntesse be az ellene alkalmazott gazdasági szankciókat. Furcsa követelés, ha arra gondolunk, a cél a gazdasági kikapcsolódás. Amerika nemet mond, kívülmaradásra kényszeríti Kubát, Kuba pedig gazdasági kívülállását szeretné felszámolni.

Ez mintha éppen ellentéte lenne a merkantilista gazdaságpolitikának, amelyik minél nagyobb exporttal igyekszik térdrekényszeríteni az ellenfelet?

Talán igen. De ellentéte annak is, ami várható lenne akkor, amikor a cél a kapcsolatok megszakítása. Szerintem a szocialista országok követnek alapvetően merkantilista gazdaságpolitikát. A szocialista országok célja, függetlenül politikai különbségeiktől, a fejlett országok utolérése. Ebben a tekintetben nincs különbség a Szovjetunió, Jugoszlávia, Kína, vagy Albánia között. Az elsődleges cél a termelőerők adott országo: belüli fejlesztése. Ez a cél szükségessé teheti a kapcsolatok időleges lazítását, de csak azért, hogy azután erősebb pozícióban lehessen újra bekapcsolódni a rendszerbe.

Azt kérdezte, nem furcsa-e, hogy míg Nyugat-Európában és a harmadik világ különböző országaiban fellépő radikális mozgalmak a szocializmus megvalósításáért, erősebb állami beavatkozás érdekében lépnek fel, az utóbbi húsz évben a különböző kelet-európai reformmozgalmak célja ennek az ellenkezője volt. Igen, ez furcsa, de nem nehéz választ találni rá. Ha a választ nem csupán a nemzeti keretek között keressük, hanem ezeket a mozgalmakat a világrendszerben vizsgáljuk, akkor egyértelmű, hogy tevékenységük majdnem minden esetben a rendszer ellen irányul. A mozgalmak konkrét formáját az adott ország politikai helyzete magyarázza.

Az elkövetkezendő húsz-harminc évben fontos feladatunk lesz elgondolkodni a rendszerellenes stratégiák százötven éves történetéről. Valóban eredményesek voltak-e ezek a mozgalmak, képesek voltak-e alapvetően átalakítani a világot? Úgy gondolom, találni fogunk más stratégiákat is. A világszocializmus megvalósításának más stratégiája is létezik, mint a hatalom megragadása egymás után különböző országokban.

A függőségi iskola legfontosabb kutatási területe Latin-Amerika. Milyen okai voltak annak, hogy Latin-Amerikának ilyen kiemelkedő szerep jutott az elmúlt évtizedek társadalomtudományi gondolkodásában? Raoul Prebish-nek és az ECLA-nak a hatása volt itt fontos, vagy a kubai forradalom, Regis Debray írásai, vagy az Egyesült Államok speciális érdekeltsége a világnak ezen a területén?

Prebish és a Latin-Amerikai Gazdasági Bizottság jelentős intellektuális szerept játszott. A latin-amerikai országok többsége hosszú ideje formálisan független volt, gazdaságilag azonban teljesen függő helyzetbe került és a függőség érezhetően erősödött. A Latin-Amerikai Gazdasági Bizottság vezetői

kezdettől fogva latin-amerikaiak voltak, elsőrendű céljuk az volt, hogy választ találjanak a gazdasági függőségtől való megszabadulás problémájára.

Az importhelyettesítő iparosítás politikája már a harmincas években kialakult Latin-Amerikában, és ennek a politikának nagy hatása volt még az ötvenes években is, amikor Prebish-ék felléptek. Ez a politika komoly belső és külső kritikát váltott ki, elsősorban az Egyesült Államokban, illetve az Egyesült Államok által ellenőrzött világindezmenyekben, mint amilyen a Világbank. A kritikákra adott válaszból született a függőségi elmélet. De ha közelebbről vizsgáljuk a kérdést, a függőségi elméleteknek fontos előzményeit találjuk az ötvenes években Indiában és Afrika egyes részein. Sőt, Kelet-Európában a húszas-harmincas években sokan fogalmaztak meg hasonló gondolatokat, különösen Románia figyelemre méltó ebből a szempontból. Magyarországról nem tudok sokat, de egyáltalán nem lenne meglepő, ha a második világháború előtti Magyarországon is lettek volna előzmények. Latin-Amerikában csupán kikristályosodott az, ami már benne volt a levegőben.

És még valami igen lényeges. A Latin-Amerikában kialakult függőségi elmélet nem csupán az Amerikával szembeni kritikából született, a kritikának volt egy másik fontos célpontja, a latin-amerikai kommunista pártok. A kommunista pártok ebben az időben azt vallották, hogy Latin-Amerikának burzsoá forradalomra van először szüksége ahhoz, hogy a polgári társadalom megteremtése után esélye legyen a szocializmus megvalósítására. Ehhez pedig szükség van a helyi burzsoáziával való összefogásra. Ennek a nézetnek a kritikusai azonban azt vallották, hogy ez a politika szándékai ellenére egybeesik az amerikai érdekekkel, gazdaságilag és politikailag a latin-amerikai kommunista pártok az Egyesült Államok pozícióinak erősödését segítik.

A hetvenes évek elején érdeklődési területe kiszélesedett. Hogyan kezdett dolgozni a Modern Világrendszer című művén?

Elérkezett egy pillanat, amikor úgy éreztem, hogy nem vagyok képes értelmes választ adni a jelen problémáira anélkül, hogy a jelent szélesebb összefüggésbe, nagyobb egységbe ne helyezném. Érdekelni kezdett ennek a nagyobb egységnek, a világrendszernek létrejötte, és így fokozatosan eljutottam a 16. századi Európához, amiről úgy éreztem, hogy a kapitalista világrendszer kialakulásának kezdőpontja. És amikor eljutottam ide, világossá vált, hogy kutatási programomat át kell alakítani. Nem csupán ennek a rendszernek a struktúrájára kerestem a választ, hanem arra is, hogy történetileg hogyan alakult ez a rendszer. Azóta is ez a kérdés foglalkoztat.

Tudomásom szerint az első jelentősebb mű, amelyik Latin-Amerika és Kelet-Európa funkcionális hasonlóságait vizsgálta a világrendszerben, Stanley J. Stein és Barbara Stein könyve volt, Latin-Amerika gyarmati öröksége, ami 1970-ben jelent meg. Volt ennek a könyvnek szerepe az Ön koncepciójának kialakulásában?

Nem. A Modern Világrendszert 1970-ben, még Steinék könyvének megjelenése előtt írtam. Kelet-Európának ezzel a fajta összehasonlító vizsgálatával először Marian Malowist munkáiban találkozottam, aki már az ötvenes-hatvanas években eljutott a gondolathoz. Malowist is érdeklődött Afrika iránt, így kerültem kapcsolatba vele.

Az Ön célja a Modern Világrendszer megírásával az volt, hogy leírja és megmagyarázza az újkori világméretű munkamegosztás születését. A könyvben egészen az európai feudalizmus válságáig megy vissza, hogy választ találjon az átmenet kérdésére, és hogy megtalálja azokat a történeti gyökereket, amelyek meghatározták a világ különböző régióinak későbbi helyét ebben a világméretű munkamegosztásban. Úgy gondolja, hogy a 16. század abban az értelemben volt meghatározó fordulópon, hogy ekkor kijelöltetett a különböző térségek későbbi helye? Itt van az az eredendő bűn, amit azután minden térségnek későbbi története során magával kell cipelnie?

Bizonyos szempontból így gondolom. Ez a történelem egyik döntő fordulóponja. A feudalizmus válságából új struktúra született, létrejött a kapitalista világrendszer. Ez volt a világtörténelem első olyan gazdasági világrendszere, ami fenn tudott maradni, ami nem alakult át sem belső, sem külső erők hatására világbirodalomná. Sok évszázados története folyamán olyan terjeszkedő erőnek bizo-

nyult, ami képes volt a föld minden létező történeti alakulatát magába olvasztani. A 19. századra már csak ez az egyetlen rendszer létezik a planetán.

A 16. század előtt sok egymás mellett élő történeti formáció létezett. De a 16. századtól elindult egy folyamat, aminek eredményeként a kapitalista világrendszer felfalt minden körülötte létező formát. A kapitalista világrendszer polarizáló struktúra. Ebben az értelemben én tradicionális marxista vagyok, sokkal tradicionálisabb, mint a marxisták többsége. Úgy vélem, hogy Marxnak tökéletesen igaza volt a kapitalizmus olyan polarizáló tendenciáit illetően, mint amilyen az elnyomorodás, vagy a két alapvető, egymással szemben álló osztály. Marxnak nyilvánvalóan igaza volt, ha ezeket az állításokat nem egy-egy országon belül próbáljuk igazolni, hanem a világgazdaság egészét vesszük figyelembe. És ebben az értelemben, amikor ez a rendszer a 16. században létrejön, meghatározza egyes területek helyét a rendszeren belül.

M. M. Postan 1962-ben cikket írt az Economic History Reviewba Funkció és dialektika címmel. Ebben az írásban a következőket írja: „Ami egy tényt történetivé tesz egy történész számára, az a tény múltidejűsége. Nem természetes tehát, hogy a múltban elfoglalt hely nemcsak a történelmi tény lokalizálását teszi lehetővé, hanem egyúttal magyarázatul is szolgál? A post hoc propter hoc érve természetes a történész számára.” Tehát, ha egyszer egy térség helye kijelöltetett a nemzetközi munkamegosztásban, akkor ezen a tényen nem lehet változtatni. Nincsen alternatíva.

A kérdés alapvető filozófiai kérdés

Azt hiszem, legalább annyira politikai kérdés is ez itt Kelet-Európában.

Minden fontos filozófiai kérdés politikai kérdés is egyúttal. Azt gondolom, hogy a lehetséges alternatívák körét a struktúrák határozzák meg. A lehetséges alternatívák száma bárhol, bárki számára, bármely időben korlátozott. Alternatívák mindig léteznek, de nem korlátlanul. Minden politikai cselekvésnek számot kell vetnie a hosszútávú folyamatokkal, a rövid- vagy középtávú alternatívák ezek által meghatározottak. Ha úgy tetszik, én valahol félúton állok az olyan típusú nézetek között, mint amilyen egyrésről „sorsunk foglyai vagyunk”, illetve a másik oldalon „sorsunk alakítása kizárólag a saját kezünkben van”. A sorsunkat meghatározza, hogy hol állunk. Elindulhatunk az egyik irányba, választhatunk az utak között, de valamit pontosan kell látnunk, és ennek komoly politikai jelentősége van: bármit is teszünk, nem formálhatjuk át a világot öt év alatt. Ha politikai céljainkat nem ötven- vagy százéves távlatokban fogalmazzuk meg, cselekedeteink eredménye csak a kiábrándulás lehet.

A Modern Világrendszer-ben Ön a következőket írja: „A szabad munkaerő valóban meghatározó jellemzője a kapitalizmusnak, de ez nem azt jelenti, hogy a szabad munkaerő a rendszer minden pontjára jellemző. A szabad bér munka, a munka ellenőrzésének a centrumban alkalmazott formája, míg a kényszerített munkát kevesebb szakképzettséget igénylő feladatok ellátására alkalmazzák a periférián.” Ezek a megállapítások úgy is értelmezhetők, mintha a második jobbágyságot a kapitalizmus azért honosította volna meg Kelet-Európában, mert ez a centrum számára gazdasági előnyökkel járt. Ezzel az értelmezéssel ellentétben Domenico Sellának A világrendszer és veszélyei című cikkében egy másik olvasat található: „A 16. századi kapitalizmus a munkaerő ellenőrzésének készen talált formáit használta föl. Az új világrendszer vitalitását, sőt lényegét éppen az adja, hogy alapvetően különböző kultúrákat volt képes maga alá gyűrni, a legkülönbözőbb munkaerő-ellenőrzési formákat képes volt saját céljai érdekében felhasználni. Nem szükségszerűen azért, mert ezek a formák gazdaságosabbak voltak, hanem mivel ezek voltak eleve adottak.” Ez a nézet közel áll Robert A. Dodgshon értelmezéséhez, aki szerint a világrendszer központja csupán új funkciót adott az eleve létező munkamegosztásnak.

A munkaerő ellenőrzésének mindezek a formái nyilvánvalóan léteztek már a 16. század előtt is. A 13., sőt a 10. században találkozunk már szabad bér munkával. Nem beszélhetünk hát semmiféle de novo találmányról. Volt rabszolgaság, jobbágyság, felesbérlet. Nem arról van szó, hogy a 16. században, amikor a kapitalizmus megszületett, jobbágyság volt Kelet-Európában és szabad munkavállalás Nyugaton. Európa minden területén a munkaerő ellenőrzésének különböző formái kombinálódtak, és

a kombinációban mutatkozó arányeltolódások nem voltak jelentősek a 15. században. A 17. századra azonban az ellenőrzésnek különböző formái koncentráltak Európa különböző területein: a második jobbágyság Kelet-Európában, a mezzadria Észak- és Közép-Itáliában, a szabad bérmunka Észak-Nyugat-Európában. A különböző formák koncentrációja Európa más-más területein nem véletlen; ez összhangban áll a világgazdaságban elfoglalt különböző szerepekkel. Nem azért kap nagy jelentőséget a második jobbágyság Kelet-Európában, mert az gazdaságos a centrum számára, hanem azért, mert ez a kelet-európai hatalmasságoknak kifizetődő. A kelet-európai földesurak érdeke ez akkor, amikor bekapcsolódnak a világgazdaság munkamegosztásába.

Föl kellene hagyni azzal az elképzeléssel, hogy a kapitalizmus egyenlő a szabad bérmunka alkalmazásával. A kapitalizmus a tőke véget nem érő felhalmozási folyamatával egyenlő, és ennek számtalan lehetséges módja van. A bérmunka alapvető eleme a rendszernek, de éppen ennyire alapvető a nem bérmunka is. Bizonyíték erre a huszadik század. Mögöttünk van a kapitalizmus négy évszázados története, és a nem gyári bérmunka jelentősége nem csökken. A kiadási rendszer újra tért hódít Amerikában és Nyugat-Európában.

Létezik egy igen erős tendencia a kapitalista rendszerben a nem bérmunka kiküszöbölésére. De abban a pillanatban, amikor a kapitalizmus már csak bérmunkával tud dolgoztatni, nem lesz képes többé funkcionálni. Ha feltesszük a kérdést, mi is a kapitalizmus alapvető ellentmondása, miért kell mint világrendszernek összeomlania, akkor azt válaszolhatjuk, hogy a rendszer törekszik a nem bérmunka felszámolására, ugyanakkor ettől a nem bérmunkától is függ létezése. Ami egyesek szerint a kezdet kezdetétől kezdve a kapitalizmus alapvető jellegzetessége volt, a szabad bérmunka kizárólagos szerepe, nos éppen ennek bekövetkezése jelenti majd a kapitalizmus halálát. A szabad bérmunka döntő szerepe nem a kezdet, hanem a rendszer végpontja.

Véleménye szerint Kelet-Európa szerepe a világméretű munkamegosztásban a térség agrártermelésének volt következménye. Ebben az összefüggésben a lengyel gabonaexport játszotta a legnagyobb szerepet. De Poul Bairoch számításai szerint az ipari forradalom előtti időkből a gabonát importáló országok demográfiaiilag nem voltak jelentősek. Fernand Braudel szerint a mediterrán térségben a 16. században a gabonakereskedelem a fogyasztás 1%-át tette ki, a 17. században 3%-át. Slicher van Bath adatai szerint Hollandia a 16. században fogyasztásának 13–14%-át fedezte importból, a lakossága Európa össznépességének csak 3%-a volt. A 18. század előtt – most megint Bairochot idézem – az európai gabonatermelésnek csupán egyetlen százaléka került a nemzetközi kereskedelembé. Ha a kelet-európai gabonaexport ennyire nem volt számottevő, mivel magyarázható, hogy Kelet-Európa oly rövid idő alatt a rendszer fontos részévé vált.

A százalékokkal mindig az a helyzet, hogy vagy azt mondjuk, olyan jelentős, mint 3%, vagy olyan jelentéktelen, mint 3%. Mondok egy másik példát: az Egyesült Államok nemzeti össztermékének 4%-a kerül külkereskedelmi forgalomba. Egyesek ezért azt állítják, hogy Amerika képes lenne elszigetelten is létezni. Ez persze teljesen abszurd állítás. E mögött a 4% mögött nagyon sok minden van.

Miből tevődik össze a gabonaexport esetében ez a 3 vagy 1%? Bizonyos határ-átkelőhelyeket átlépő áruk adataiból, főleg a balti térségben. Tehát ezek az adatok nem tartalmazzák azt a gabonát, ami a felvásárlóhelyektől mondjuk 40–50 km-re lépi át az országhatárt, és így kerül be a nemzetközi forgalomba. Erről nincsenek adataink, tehát a statisztikák torzítanak. Másodszor: lehet, hogy a baltikumi gabona százalékos aránya nem jelentős, de tény, hogy a 17. század elején, amikor Hollandia volt a kapitalista világrendszer meghatározó országa, nagyvárosi lakosságának 25–50%-a Baltikumból származó gabonát fogyasztotta. Enélkül éheztek volna. A kérdés ennyire egyszerű. Igaz, ha nem lett volna ez a gabona, lett volna más megoldás. Átalakíthatták volna a gazdaságot, több gabonát termelhetek volna. Akkor persze más gazdasági tevékenységgel kellett volna fölhagyni. Ez a 3% döntő 3% volt.

Ha Velence hanyatlását vizsgáljuk Hollandiával szemben, akkor láthatjuk, hogy Hollandia felemelkedésének egyik oka az volt, hogy fontos időszakokban ők szállíthattak csak gabonát a mediterrán térségbe, mivel kezükben volt a baltikumi kereskedelem.

1 vagy 3% önmagában semmit sem mond. 1% is lehet meghatározó. Ez a statisztikai játék a kérdés lényegét illetően érdektelen. Olyan rendszer jött létre a 16. században, aminek elemei egymásra utaltak. A gabonakereskedelemnek, függetlenül ezektől a számoktól, átalakító hatása volt Lengyelországra, de Hollandia is átalakult ennek révén.

Maradjunk a lengyel átalakulásnál. Witold Kula Théorie Économique de Système Féodal című könyvében a következőket írja: „A 18. századig mind a nemeseknek, mind a parasztnak jövedelmét elsősorban a learatott gabona mennyisége határozta meg... A 19. században azután piaci tényezők, különösen az áringadozások sokkal erősebb hatást gyakoroltak a jövedelmekre. A 18. század végéig a nemesség gazdasági tevékenységét meghatározó vastörvény a pénzkadások mindenáron való elkerülése volt.” Ezeket a megállapításokat elfogadva fenntartható-e az az állítás, hogy Lengyelország a 16. századtól a kapitalista világrendszer része?

Tételezzük föl, hogy a lengyel nemes gazdasági kalkulációval élő burzsoá, aki a lehető legnagyobb profitra törekszik. A körülmények adta lehetőségek között a 16., 17., 18. században létezett-e számára más alternatíva, mint amit tett? Azt hiszem, nem. Mint profitoptimalizáló tőkés, csak ilyen módon viselkedhetett. A profitoptimalizálás nem kötődik meghatározott gazdasági viselkedéshez. Például a pénzkadások elkerülése bizonyos esetekben, bizonyos cégek számára, optimális viselkedés.

Pach professzor a ma reggeli tanácskozáson olvasott föl egy részletet egy magyar nemesnek jószágkormányzójához írott utasításaiból. Mit írt ez a földesúr a jószágigazgatónak? Igyekezzen elkerülni minden készpénzkidást, fizessen inkább természetben, és a piaci eladásoknál törekedjen minél nagyobb haszon elérésére. Ez úgy hangzik nekem, mint egy kalkuláló tőkés intelligens gazdasági elgondolásai.

Azt gondolom, hogy ezek mögött az utastások mögött döntő fontosságú történeti tények vannak. Abban az időben, amiből ez az utasítás is származik, nem okozott különösebb problémát mezőgazdasági munkást találni. A pénzkadások elkerülésének lehetősége a török okozta népmozgással volt kapcsolatban, nem pedig a magyar gazdaság megváltozott világpiaci helyzetével.

Egy intelligens tőkés figyelembe veszi a munkaerőpiac helyzetét is, nem igaz?

Egy intelligens feudális földesúr is ezt teszi, ettől még nem lesz tőkéssé.

Igen, ez biztosan így van. De a kérdés a következő: hogyan optimalizáljuk a tőke felhalmozását? A 16. századtól kezdve egy kelet-európai földesúr akkor gazdálkodott sikeresen, ha biztosítani tudta a tőkefelhalmozást. Bizonyos időszakokban a relatív autarchia volt a tőkefelhalmozás titka. Ezt nem tekintem feudális gazdasági viselkedésnek, mivel a korlátlan tőkefelhalmozás nem a feudális gazdálkodás jellemzője.

Őn azt állítja, hogy a jobbgymunkán alapuló termelés Kelet-Európában, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás következménye volt, a nagybirtok a világpiacra termelt, és kiszákmányolta a parasztságot, hogy profitra tegyen szert. De ahogyan a Világrendszer második kötetében, a Merkantilizmus és az európai világ gazdaság megszilárdulása című könyvben is írja, Magyarország legfontosabb exportcikke a szarvasmarha volt. Az exportra kerülő állatok nagyobb részét pedig nem a nagybirtok adta, hanem a magyar alföldi mezővárosok körül élő paraszt vállalkozók. Hogyan illik ez a tény az ön elgondolásaiba?

A második kötetben azt állítom, hogy a 17. században Európa-szerte stagnálás van. A stagnálásnak különböző következményei vannak. Egyik következmény a marhahús nemzetközi piacának beszűkülése. Ebben a helyzetben a marhahústermelő több mindent tehet. Visszatérhet például a gazdálkodás más formáihoz (reconversion). Két fontos rekonverziós lehetőség kínálkozott ebben az időben: a pásztorgazdálkodáshoz és a bortermeléshez való visszatérés. Hogy melyiknek hol volt lehetősége, az ökológiai tényezőkon is múlott, bort Észak-Franciaországban lehetett termelni, Dél-Franciaországban a legeltetéshez lehetett visszatérni.

A magyar marhaexport fénykora a 16. század második felére esik.

Ez így igaz. De mint Pach professzor emlékeztetett rá ma reggel, a nagybirtokon tenyésztett marhát nem a nemzetközi, hanem a regionális piacokon értékesítették, Magyarországon és néhány

környező országban. A második kötetben azt írom, hogy a 17. században fokozatos áttérés történik a hosszú távú nemzetközi kereskedelmről a regionális piacokra való termelésre, mert csak így lehetett biztosítani a kifizetődő gazdálkodást. A 17. századot mindenki megsínylette. A kelet-európai föld-birtokosok ebben a században nem tudtak ugyanakkora jövedelemre szert tenni, mint egy századdal korábban. Be kellett érni a második legjobb megoldással.

A bortermeles területén mindig a parasztagazdaság volt a legjelentősebb, hiszen ehhez szak-képzett munkaerőre volt szükség, és a szakképzettség kifizetődő is volt. A szarvasmarha-tenyésztés kérdésében, ezt őszintén meg kell vallanom, nem látok tisztán. Nem tudom pontosan, hogy a paraszttenyésztők Magyarországon miért jutottak ilyen fontos szerephez, míg más területeken sokkal nagyobb gazdaságok foglalkoztak szarvasmarhával. Bár erre a konkrét kérdésre nem tudom a pontos választ, nem hinném, hogy ez a tény aláássa az általános magyarázatot. A parasztok is a profit maximalizálására törekedtek. Bizonyára nem kisparasztokról van itt szó, hanem viszonylag jómódú parasztokról. Ezek a parasztok a 17. században képesek voltak megőrizni pozícióikat, nemcsak Magyarországon, hanem más szarvasmarhatenyésztő területeken is.

A második kötetben Pierre Chaunaut idézi: „... a 17. század a könnyű növekedés idejének vége és gyümölcsöző nehézségek kezdete volt.” Ön pedig azt írja, hogy a 17. századra a stabilizáció volt jellemző, míg az 1300 és 1450 közötti recesszió a feudalizmus válságához vezetett. Milyen okokat feltételez azok mögött a vissza-visszatérő ciklikus változások mögött, miket Rondo Cameron logisztikus ciklusoknak nevez?

Bárcsak tudnám az okokat! Azt hiszem azt tudom, mi okozza a rövidebb Kondratyev-ciklusokat és azt hiszem, hasonló okok játszhatnak közre a logisztikus ciklusok szabályszerű változásában is. Azt hiszem, ez olyan alapvető kérdés, ami még megoldásra vár.

Ezek a hosszú ciklusok elsősorban pénzügyi téren valának nyilvánvalóvá. Inflációs periódusokat deflációs időszakok váltanak föl. Ezek a változások valószínűleg a világgazdaság fontos expanziós időszakait jelzik. A változások mindig új minőség kezdetét jelentik a világgazdaság történetében. De ez olyan kérdés, ami elméleti rendszeremen belül még megoldásra vár.

Folyóiratában, a Review-ban, Rostow-nak a jelenlegi ciklusról alkotott elképzelését kritizálva ön azt írta, hogy most egy B szakasz kortársai vagyunk. Milyen strukturális következményei lehetnek a jelenlegi ciklusnak, melyek a legfontosabb különbségek a jelenlegi és a megelőző, 1600 és 1750 közötti B szakasz között?

Bizonyos szinten nincs különbség. A B szakaszok a világgazdaság átstrukturálódásához vezetnek. Átalakul a termelési ciklus, megváltozik a legfontosabb iparágak térbeli elhelyezkedése, változás következik be a tőke összetételében és koncentrációjában. Valamikor az 1990-es években kell elérkeznie egy újabb felfelé ívelő periódusnak, egy újabb Kondratyev A szakasznak.

A jelenlegi B szakasz jellegzetessége az Egyesült Államok meggyengülése Nyugat-Európával és Japánnal szemben, az államok egymáshoz való viszonyának átalakulása, új húzó iparágak jelennek meg a színen, biotechnológia és a mikroprocesszor-ipar, új energiahordozók kerülnek fölhasználásra, a munkanélküliség rendkívül magas aránya, ami ipari túltermelést jelent, mindezek egy B szakasz jellegzetes vonásai.

Ami ezt a szakaszt megkülönbözteti más B periódusoktól, az a tény, hogy a huszadik században a kapitalizmus strukturális válságba került, a rendszer elleni mozgalmak megerősödtek, és komoly politikai erővé váltak. A huszadik századi Kondratyev-szakaszok nyomán a kapitalista vilárendszer döntő mértékben különbözik a 19. századi világgazdasági rendszertől.

A Vilárendszer első kötetében a következő gondolatokat idézi az Európai expanzió és az ázsiai ellen-expanzió című kötetből: „Logikailag és analitikusan, a feudalizmus, mint »szociológiai ideáltípus« teljes ellentéte a kapitalizmusnak. Mégis, történetileg és kronologikusan a feudalizmus adta a lökést a kapitalizmus megszületéséhez. Éppen a feudális megkötöttségek hiánya akadályozta Kínában a kapitalizmus megszületését, míg Európában éppen ezek segítették világrajövetelét.” Ezek a megállapítások közel állnak Samir Aminnak a La Nation Arabe, Le développement inégal és The Early

Roots of Unequal Exchange című munkáiban leírt gondolataihoz. Az utóbbi cikkben Amin azt írja, hogy az európai feudalizmus periférikus formáció volt az adófizető termelési módhoz képest, és éppen periférikus mivolta miatt volt képes könnyen túllépni a feudalizmuson, megteremteni a kapitalizmust. Úgy vélem, hogy ez olyan utólagos okoskodás, ami közel áll Postan *post hoc propter hoc* megállapításához. Úgy gondolja, hogy hasonló módon a kapitalizmust is a perifériáról kiindulva lehet meghaladni?

Nem hiszem, hogy Postan kritikája elhibázott. De itt olyan nézetekről van szó, amit már több történész is fölvetett, például a két világháború közti idők történetírásában. De megtalálható ez a megállapítás Owen Lattimore-nak Ázsiáról írott könyvében is.

A történeti mozgásokat kétféleképpen lehet nézni. Létezik egy olyan nézet, ami szerint a történelem szakadatlan fejlődés, B, A után következik, B-t a C szakasz követi, és az egyes szakaszok mindig az előző szakasz legteljesebben kifejtett pontja után következnek. De nézhető a történelem másként is, úgy hogy a különböző szakaszok az előző fázis leghátul lévő pontjába kapcsolódnak.

A kapitalizmus nem azért született Európában, mert Európa fejlettebb volt, mint Kína, India vagy az arab világ, hanem éppen azért, mert Európa fejletlenebb volt, mint ezek a területek, így sokkal kevesebb akadálya volt a kapitalizmus kialakulásának. Hogy ugyanez állna a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetre is? Talán igen is, meg nem is. Én nem vagyok híve annak az elméletnek, hogy a forradalomnak szükségszerűen a harmadik világból kell kiindulnia. Van ugyanis egy nagyon lényeges különbség az átmenet lehetőségét illetően: a kapitalizmus meghódította az egész világot. Semmi sincs rajta kívül. A feudális Európa nem volt része semmilyen világrendszernek. Amin a periféria kifejezést használja Európával kapcsolatban, de én nem értek egyet vele. A periféria számomra a rendszer része. Persze vannak gyengébb láncszemei a rendszernek, de a rendszer nemcsak a periférián rendült meg, nemcsak ott léteznek komoly politikai problémák, nagyon súlyos, megoldhatatlannak tűnő politikai ellentmondások vannak az Egyesült Államokban is. Úgy érzem, ezeknek a politikai problémáknak a kombinációja fogja térdre kényszeríteni a rendszert. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a klasszikus 19. századi elgondolás híve vagyok, miszerint a rendszert a legfejlettebb területekről kiindulva lehet megdönteni. A forradalomnak a rendszer egésze ellen kell irányulnia.

„A világgazdaságnak vagy ilyen, vagy olyan formája van. Ha a világgazdaság kapitalista, a világgazdaság viszonyrendszerét a kapitalizmus elvei határozzák meg... A rendszert meghatározó termelési viszonyok a rendszer minden pontján érvényesek. És ez a rendszer ma a kapitalista világrendszer.” – írja a *Világrendszer első kötetében*. És ehhez a megállapításhoz idézi Henry Stahlt, aki ezt írja: *„Minden történeti korszakot a legerősebb országok által rákényszerített vonások jellemezik. Minden hátul álló országnak alá kell vetnie magát a korszak törvényeinek.”*

Tudománytörténeti szempontból a *Modern Világrendszer* globális megközelítése vitathatatlan újdonság volt. De éppen ennek a globalitásra törekvésnek a jegyében, az elemzés hangsúlya a kapitalista világrendszer munkamegosztására összpontosult, a folyamatra, ami a kapitalizmus uralomra jutásához vezetett. De világgazdaság mellett másféle gazdaságok is léteznek a világon, nem minden gazdasági tevékenység része a világrendszernek (a háztartási gazdaság egyre fontosabb válik megint a centrum országaiban is, sokféle létezik még önálló gazdálkodás, törzsi munkamegosztás, a másodlagos gazdaság legkülönbözőbb formái, kisközösségek születnek újra, a világ különböző tájain újttípusú, autonóm gazdálkodási formákkal próbálkoznak stb.) Ezek a gazdálkodási formák, gazdasági szerveződések részben éppen a pozíciók világméretű központi elosztásával szemben születnek és születnek újjá. Nem minden tradicionális vagy anakronisztikus, ami más irányba mutat, vagy ami régi formák fölélesztésével kísérletezik. Bogatirjov, a híres folklorista leírta, hogy a moldáviai nemzeti viselet újjászülése az öltözködés központi intézményes szabályozásával való szembenállásból következett. Mindig léteztek gazdasági alternatívák és a komplex, központosító ipari civilizációval szemben ma is léteznek olyan alternatívák, amiket nem lehet egyszerűen utópiáknak nevezni. Lehetségesnek tartja a globális megközelítés ötvözését olyan szemlélettel, ami figyelembe veszi az alternatívák, a létező alternatívák körét is?

Nem hiszem, hogy többféle gazdaság létezne. Nincs külön háztartási gazdaság, a háztartások meghatározott szerepet játszanak a világgazdaság rendszerében, meghatározott funkciót töltenek be.

Az más kérdés, hogy ezeknek az intézményes formáknak komoly szerepük van a rendszerrel való szembenállásban. A rendszerből való részleges visszahúzóds jelentőségét sem szabad lebecsülni. Hatásában ez hasonló egy üzem munkásainak munkalassításához, ami nagyon nehéz helyzetbe hozhatja a céget.

Létre lehet hozni kommunákat, alternatív közösségeket, ezeknek hatása hasonlatos lehet a munkalassításhoz. De nem lehet létrehozni kívülálló gazdaságokat. Ezeket a mozgalmakat és viselkedéseket szerintem csak politikai és kulturális fogalmakkal lehet leírni, nem pedig gazdasági kategóriákkal. Ezek nem külön gazdaságok, hanem a világgazdaság részei.

Tehát ön szerint minden a kapitalista vilárendszer része? Nincsenek olyan repedések, amelyben valaki megvetheti a lábát?

Nem, semmi nem létezik a rendszeren kívül. Ami azonban nem jelenti azt, hogy mindenki elfogadja a rendszer alapvető érték kategóriáit, vagy hogy mindenkinek az a célja, hogy a rendszerben maradjon. De hatalmas strukturális nyomás nehezedik mindenkire, aki másként akar viselkedni. Egy vállalkozónak el kell fogadnia a rendszer játékszabályait, különben tönkremegy. Nehéz gazdasági időkben nem lehet csupán morális megfontolásból a szükségesnél több munkást foglalkoztatni, mert a cég azonnal elbukik. Vannak, akik megpróbálkoznak a szabályok tudomásul nem vételével, de ezek tönkremennek. Tehát mindenki a rendszeren belül létezik, akár akarja ezt, akár nem. A rendszer képes megbüntetni a deviánsokat akár úgy, hogy erőszakkal visszahúzza őket a rendszerbe, akár úgy, hogy lehetetlenné teszi a létezésüket. Azonban léteznek igen erős rendszerellenes mozgások, amit magának a rendszernek a működése hív életre. És ezek a mozgalmak hosszú távon a rendszer bukását fogják okozni. De a két dolog nagyon különböző egymástól.